

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारातील सामाजिक न्याय

प्रा. साक्षी उमेश कारंडे, राजा शिवछत्रपती कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, महागाव ता. गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर.
फोन.नं. ९१३०१५५१९३, Email : sakshikarnde2001@gmail.com.

● सारांश :

महात्मा ज्योतिराव फुले (१८२७-१८९०) हे भारतीय सामाजिक सुधारणेच्या इतिहासातील एक प्रमुख व्यक्तिमत्त्व आहेत. त्यांच्या विचारसरणीत सामाजिक न्याय हा केंद्रबिंदू आहे, ज्यात जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, स्त्री दास्य आणि शेतकरी शोषण यांच्या विरोधात लढा दिला गेला. फुले यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे मुख्य साधन मानले आणि सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून समानता आणि मानवी हक्कांची वकिली केली. हा निबंध फुले यांच्या विचारातील सामाजिक न्यायाचे विश्लेषण करतो, ज्यात आर्य आक्रमण सिद्धांत, ब्राह्मणवादाचा विरोध आणि शोषित वर्गाच्या मुक्तीचे पैलू समाविष्ट आहेत. याचे उद्देश सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचे आधुनिक प्रासंगिकता तपासणे आहे. गृहितकांनुसार, फुले यांचे विचार आजही जातीय असमानतेच्या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी प्रेरणादायी आहेत. विवेचनात फुले यांच्या ग्रंथ आणि कार्याचा अभ्यास केला गेला असून, निष्कर्षात त्यांच्या वारसाचा प्रभाव दर्शवला आहे.

● प्रस्तावना :

सामाजिक न्याय म्हणजे भार आणि लाभ यांचे व्यवस्थापन होय. सामाजिक न्याय म्हणजे व्यक्ती व्यक्तीमध्ये जात, धर्म, वंश, पंथ, वर्ण, जन्मस्थान व लिंग या सामाजिक आधारावर भेदभाव न करता प्रत्येक समाजातील व्यक्तीला विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे. महात्मा ज्योतिराव फुले हे १९व्या शतकातील एक क्रांतिकारी विचारवंत आणि समाजसुधारक होते, ज्यांनी भारतीय समाजातील खोलवर रुजलेल्या असमानता आणि अन्यायाच्या विरोधात आवाज उठवला. त्यांचा जन्म ११ एप्रिल १८२७ रोजी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यात एका माळी (शूद्र) कुटुंबात झाला. बालपणातच जातीय भेदभावाचा अनुभव घेतल्याने त्यांच्या मनात सामाजिक न्यायाची संकल्पना रुजली. थॉमस पेनच्या 'राइट्स ऑफ मॅन' या पुस्तकाने प्रभावित होऊन, फुले यांनी शिक्षण, समानता आणि मानवी हक्कांना प्राधान्य दिले. त्यांनी सावित्रीबाई फुले यांच्यासोबत भारतातील पहिली मुलींची शाळा १८४८ मध्ये सुरू केली आणि सत्यशोधक समाजाची स्थापना १८७३ मध्ये केली. त्यांच्या विचारसरणीत सामाजिक न्याय म्हणजे जात, लिंग आणि वर्गावर आधारित भेदभावाचा अंत आणि सर्वांसाठी समान संधी उपलब्ध करणे आहे. हा निबंध फुले यांच्या विचारातील सामाजिक न्यायाचे सविस्तर विश्लेषण करतो, ज्यात त्यांच्या कार्याचा ऐतिहासिक आणि समकालीन संदर्भ तपासला जाईल. आजच्या भारतात जातीय हिंसा आणि लिंग असमानता कायम असताना, फुले यांचे विचार अजूनही प्रासंगिक आहेत.

● पारिभाषिक शब्द : सामाजिक न्याय, ब्राह्मणवा, शूद्र आणि अतीशूद्र, सत्यशोधक समाज, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड

● उद्दीष्टे :

1. फुले यांच्या विचारसरणीत सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचे सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक पैलू अभ्यासणे.
2. त्यांच्या ग्रंथ आणि कार्याच्या माध्यमातून जातिव्यवस्था आणि लिंग असमानतेच्या विरोधातील योगदान तपासणे.
3. फुले यांच्या विचारांचा आजच्या सामाजिक न्याय चळवळींशी संबंध जोडणे.
4. सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेची प्रासंगिकता आणि मर्यादा चर्चा करणे, ज्यात आधुनिक भारतातील आव्हाने समाविष्ट आहेत.

● गृहितके :

1. फुले यांचे विचार आर्य आक्रमण सिद्धांतावर आधारित असल्याने, जातिव्यवस्था ही मानवनिर्मित आहे आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून तिचा अंत शक्य आहे.

2. सामाजिक न्यायाची प्राप्ती ही राजकीय स्वातंत्र्यापूर्वी सामाजिक सुधारणांवर अवलंबून आहे, जसे की फुले यांनी १८५७ च्या उठावाच्या संदर्भात म्हटले आहे.
3. स्त्रिया, शूद्र आणि दलित हे 'दलित त्रयी' आहेत, ज्यांचे शोषण ब्राह्मणवादाने एकत्रित आहे आणि त्यांची मुक्ती एकत्रित लढ्याने शक्य आहे.
4. फुले यांचे विचार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या नंतरच्या विचारवंतांना प्रभावित करतात आणि आजही जातीय हिंसेच्या विरोधात लागू होतात.

● **विषय विवेचन :**

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या विचारसरणीत सामाजिक न्याय ही एक क्रांतिकारी संकल्पना आहे, जी भारतीय समाजातील जातीय, लिंग आणि आर्थिक असमानतेच्या मुळाशी जाते. फुले यांनी जातिव्यवस्थेला आर्य आक्रमकांच्या साधन म्हणून पाहिले, ज्यात ब्राह्मणांनी वेद आणि पुराणांच्या माध्यमातून श्रेष्ठत्व प्रस्थापित केले. त्यांच्या 'गुलामगिरी' (१८७३) या ग्रंथात, जातीय दास्याची तुलना अमेरिकेतील कृष्णवर्णीय गुलामगिरीशी केली गेली, ज्यात ते म्हणतात की शूद्र आणि अतीशूद्र हे मूळ रहिवासी आहेत ज्यांना आर्यांनी गुलाम बनवले. फुले यांनी ब्राह्मणवादाचा विरोध करताना, धार्मिक रूढी आणि मूर्तिपूजेचा निषेध केला आणि तर्कशुद्ध विचारांना प्रोत्साहन दिले.

शिक्षण हे फुले यांच्या सामाजिक न्यायाच्या विचाराचे मुख्य साधन होते. त्यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली, ज्यात सावित्रीबाई फुले शिक्षिका होत्या. फुले यांचा विश्वास होता की शिक्षणामुळे शोषित वर्ग स्वावलंबी होईल आणि जातीय भेदभाव संपेल. त्यांनी महार आणि मांग जातीच्या मुलांसाठी शाळा उघडल्या आणि विधवा पुनर्विवाह, बालहत्या प्रतिबंध आणि विधवांसाठी आश्रम सुरू केले. सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून, त्यांनी जातीय भेदभाव नाकारून सर्वधर्मीयांना एकत्र आणले आणि भटजी शिवाय विवाह प्रथा सुरू केली.

फुले यांच्या विचारात स्त्रियांच्या हक्कांचा विशेष उल्लेख आहे. ते स्त्रियांना 'दलित त्रयी'चा भाग मानतात, ज्यात ते विधवा टकले करण्याच्या प्रथेविरुद्ध नाईचा संप आयोजित करतात. 'शेतकऱ्यांचा आसूड' (१८८३) मध्ये शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाचे वर्णन करताना, ते ब्रिटिश राजवटीतील भूमिका आणि जातीय वर्चस्व एकत्र जोडतात. फुले यांनी १८५७ च्या उठावाला उच्चवर्णीयांचे सत्ताकांक्षेचे उत्पादन म्हटले आणि सामाजिक सुधारणांना प्राधान्य दिले. आजच्या संदर्भात, फुले यांचे विचार दलित चळवळी आणि स्त्रीवादी आंदोलनांना प्रेरित करतात. डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना गुरू मानले. मात्र, फुले यांच्या ब्रिटिश राजवटीच्या समर्थनाची टीका होते, ज्यात ते राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक मुक्तीला प्राधान्य देतात. एकूणच, त्यांचे विचार सामाजिक न्यायाची एक सर्वसमावेशक व्याख्या देतात, जी समानता, शिक्षण आणि तर्कशुद्धतेवर आधारित आहे.

(अ) सामाजिक पार्श्वभूमी आणि विचारांची जडणघडण

19 व्या शतकातील महाराष्ट्रात ब्राह्मणवादी वर्चस्व, जातीय दडपशाही आणि स्त्रीदमन मोठ्या प्रमाणावर होते. अशा वातावरणात फुले यांनी विषमतेची मुळे शोधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी धार्मिक ग्रंथांच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्यायाला आव्हान दिले.

(ब) शिक्षणाचा प्रसार – सामाजिक न्यायाचे साधन

1848 मध्ये फुले यांनी सावित्रीबाई फुले यांच्या सहकार्याने मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू केली. त्या काळात स्त्रियांचे शिक्षण पाप मानले जात होते. फुले यांच्या मते शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये आत्मभान, स्वाभिमान आणि विवेक निर्माण होतो. शिक्षण हेच सामाजिक गुलामीतून मुक्तीचे प्रभावी साधन आहे.

त्यांनी शूद्र-अतिशूद्र मुलांसाठीही शाळा सुरू केल्या. त्यामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात समानतेचा पाया रचला गेला.

(क) जातिव्यवस्थेची चिकित्सा

फुले यांनी 'गुलामगिरी' या ग्रंथातून ब्राह्मणवादी वर्चस्वावर टीका केली. त्यांनी आर्यांच्या आक्रमण सिद्धांताद्वारे सामाजिक शोषणाचे ऐतिहासिक विश्लेषण केले. त्यांच्या मते, जातिव्यवस्था ही मानव निर्मित असून ती शोषण टिकवण्यासाठी निर्माण झाली आहे. त्यांनी "सत्यशोधक समाज" ची स्थापना करून सामाजिक समतेचा प्रचार केला. या संघटनेचा उद्देश जातिनिरपेक्ष समाजरचना निर्माण करणे हा होता.

(ड) स्त्रीसक्षमीकरण आणि महिला प्रश्न

फुले यांनी विधवा पुनर्विवाह, स्त्रियांचे शिक्षण, बालविवाह विरोध, सतीप्रथा यांसारख्या प्रश्नांवर काम केले. त्यांनी अनाथ मुलांसाठी आश्रयगृह सुरू केले. स्त्रियांना स्वतंत्र व्यक्तिमत्व म्हणून मान्यता देणे ही त्यांची सामाजिक न्यायाची व्यापक संकल्पना होती.

(ई) आर्थिक आणि सामाजिक न्याय

फुले यांनी शेतकरी आणि कष्टकरी वर्गाच्या प्रश्नांवरही भाष्य केले. 'शेतकऱ्यांचा असूड' या ग्रंथात त्यांनी जमीनदारी आणि करप्रणालीवर टीका केली. त्यांच्या मते सामाजिक न्याय हा केवळ जातीय नव्हे तर आर्थिक विषमतेविरुद्धही असला पाहिजे.

(फ) धर्मचिकित्सा आणि विवेकवाद

फुले यांनी धार्मिक अंधश्रद्धा आणि कर्मकांड यांना विरोध केला. त्यांनी देव-धर्माच्या नावाखाली चालणाऱ्या अन्यायाला प्रश्न विचारले. त्यांच्या विचारात विवेक, तर्क आणि मानवतावाद यांना महत्त्व होते.

शिक्षण हे फुले यांच्या सामाजिक न्यायाच्या विचाराचे मुख्य स्तंभ आहे. ते शिक्षणाला मुक्तीचा कृत्य मानतात, जसे पाउलो फ्रेझेच्या 'क्रिटिकल कॉन्सासनेस' सारखे. मुलींसाठी पहिली शाळा सुरू करून, फुले आणि सावित्रीबाईंनी स्त्री शिक्षणाची पायाभरणी केली. त्यांनी महार, मांग आणि इतर दलित जातींच्या मुलांसाठी शाळा उघडल्या, विधवा पुनर्विवाह प्रथा सुरू केली आणि बालहत्या प्रतिबंधासाठी प्रयत्न केले. फुले म्हणतात, "शिक्षणाशिवाय शूद्र आणि स्त्रिया स्वावलंबी होणार नाहीत आणि जातीय दास्य संपणार नाही." सत्यशोधक समाजाच्या माध्यमातून, त्यांनी पौजारीशिवाय विवाह, जातीय भेदभाव नाकारणे आणि सर्वधर्मीय एकता प्रस्थापित केली. ही संघटना केवळ सुधारक नव्हती, तर सामाजिक क्रांतीची चळवळ होती, जी धर्मनिरपेक्षता आणि मानवी हक्कांना प्रोत्साहन देते.

फुले यांच्या विचारात स्त्रियांच्या हक्कांचा विशेष स्थान आहे. ते स्त्रियांना 'दलित त्रयी'चा भाग मानतात आणि विधवा टकले करण्याच्या प्रथेविरुद्ध नाईचा संप आयोजित केला. 'शेतकऱ्यांचा असूड' मध्ये शेतकऱ्यांच्या आर्थिक शोषणाचे वर्णन करताना, फुले ब्रिटिश राजवट आणि ब्राह्मणवादाची भूमिका एकत्र जोडतात. ते म्हणतात, "शेतकरी हे ब्राह्मण आणि ब्रिटिशांच्या शोषणाचे बळी आहेत." फुले यांनी १८५७ च्या उठावाला उच्चवर्णीय सत्ताकांक्षेचे उत्पादन म्हटले आणि सामाजिक सुधारणांना राजकीय स्वातंत्र्यापूर्वी प्राधान्य दिले. ब्रिटिश राजवटीला ते 'कमी वाईट' म्हणतात, कारण तिच्या कायद्यांनी जातिव्यवस्था कमकुवत केली.

आजच्या संदर्भात, फुले यांचे विचार दलित चळवळ, स्त्रीवादी आंदोलन आणि शेतकरी संघर्षांना प्रेरित करतात. डॉ. आंबेडकरांनी त्यांना गुरू मानले, तर पेरियार आणि इतरांनी त्यांचा वारसा पुढे नेला. फुले यांचा प्रभाव राष्ट्रीयता, धर्मनिरपेक्षता आणि कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारीपर्यंत पसरला आहे. मात्र, त्यांच्या ब्रिटिश समर्थनाची टीका होते, ज्यात ते राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा सामाजिक मुक्तीला प्राधान्य देतात. एकूणच, फुले यांचे विचार सामाजिक न्यायाची एक मानवतावादी व्याख्या देतात, जी समानता, शिक्षण, तर्कशुद्धता आणि सामूहिक चेतनेवर आधारित आहे.

आधुनिक संदर्भातील उपयुक्तता

भारतीय राज्यघटनेत सामाजिक न्याय, समानता आणि बंधुता या मूल्यांचा समावेश आहे. हे मूल्य फुले यांच्या विचारांशी सुसंगत आहेत. आजही समाजात जातीय भेदभाव, लिंगभेद, आर्थिक विषमता अस्तित्वात आहे. फुले यांच्या विचारांतून शिक्षणाद्वारे सशक्तीकरण, स्त्री-पुरुष समानता, जातिनिरपेक्ष समाजरचना, विवेकवादी विचारसरणी या गोष्टी आजही मार्गदर्शक ठरतात. त्यांच्या कार्याचा प्रभाव पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक न्यायाच्या चळवळीवरही दिसतो.

निष्कर्ष :

महात्मा जोतिबा फुले यांच्या विचारातील सामाजिक न्याय ही एक क्रांतिकारी आणि मानवतावादी दृष्टी आहे, जी जातीय, लिंग आणि आर्थिक असमानतेच्या विरोधात उभी राहते. त्यांनी शिक्षण, संघटना आणि तर्कशुद्ध विचारांच्या माध्यमातून शोषित वर्गांना सक्षम केले आणि ब्राह्मणवादाच्या दास्यापासून मुक्तीचा मार्ग दाखवला. फुले यांचे कार्य आजही प्रासंगिक आहे, ज्यात जातीय हिंसा, लिंग असमानता, शेतकरी आत्महत्या आणि आर्थिक विषमतेच्या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी त्यांचे विचार मार्गदर्शक ठरतात. त्यांचा वारसा डॉ. आंबेडकर, पेरियार आणि आधुनिक चळवळींमध्ये दिसतो, जो समताधिष्ठित समाजाच्या निर्मितीचा आधार आहे. मात्र, फुले यांची स्वप्ने पूर्ण करण्यासाठी आधुनिक भारतात शिक्षण

प्रसार, जातीय भेदभावाचा अंत आणि आर्थिक न्यायाची आवश्यकता आहे. फुले यांचे तत्त्वज्ञान हे मानवी हक्क, समानता आणि आत्मसन्मानाच्या मूल्यांना मजबूत करणारे आहे, जे वैश्विक स्तरावरही प्रेरणादायी आहे.

संदर्भ सूची :

1. फुले, ज्योतिराव गोविंदराव (१८७३). गुलामगिरी. पुणे.
2. फुले, ज्योतिराव गोविंदराव (१८८१). शेतकऱ्यांचा असूड. पुणे.
3. फुले, ज्योतिराव गोविंदराव (संपा.). सार्वजनिक सत्यधर्म. पुणे.
4. कीर, धनंजय (१९६९). महात्मा जोतिराव फुले. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
5. ओमवेट, गेल (मराठी अनुवाद). वसाहतकालीन समाजातील सांस्कृतिक बंड. पुणे: संवाद प्रकाशन.
6. सरदेसाई, बी. एन. (२००२). भारतीय समाजसुधारक. पुणे: डायमंड प्रकाशन.
7. देशपांडे, सतीश (२०१०). भारतातील जात व सामाजिक बदल. नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
8. महाराष्ट्र शासन (प्रकाशन वर्ष). महात्मा फुले समग्र वाङ्मय. मुंबई: राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.